

بررسی جایگاه حقوقی کار و کوشش
از دیدگاه امام علی (ع) با تکیه بر نهج البلاغه

(تاریخ دریافت ۱۴۰۱/۰۳/۱۵ تاریخ تصویب ۱۴۰۱/۰۹/۱۲)

دکتر خلیل الله احمدوند^۱

استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه رازی

سمیه شجاع

چکیده

از مهمترین عوامل سعادت و فلاح یک جامعه، کار و کوشش است، در اسلام به مقوله کار و تلاش اهمیت بسیاری داده شده است، امام علی (ع) نه تنها در گفتار بلکه در میدان عمل نیز الگو برای پیروان خویش هستند. ایشان با کار خستگی‌ناپذیر و طاقت‌فرسا می‌خواستند جامعه اسلامی را از رکود، فقر، تبلی و تن‌پروری که در اثر فاصله‌ی طبقاتی ایجاد شده بود، نجات دهند. پس اهمیت، ضرورت و جایگاه تلاش و کار، با توجه به سفارش‌های دین مبین اسلام و سلوک آن حضرت، صد چندان آشکار می‌شود. مقاله حاضر با روش توصیفی - تحلیلی سعی بر آن دارد تا به بررسی جایگاه حقوقی ارزش کار و تلاش از منظر امام علی (ع)، با تأکید بر نهج البلاغه، بپردازد. به جایگاه کار و کوشش، ویژگی‌های کار شایسته، ملاک‌های مهم انتخاب شغل، پیامدهای منفی بیکاری از منظر امام علی (ع)، در این مقاله سخن رانده شده است.

واژگان کلیدی: کار و کوشش، تلاش، سیره علوی، نهج البلاغه، امام علی

مقدمه

کار، جوهر آدمی است. با کار کردن، استعدادها و ظرفیت های وجودی انسان شکوفا می شود. تمدن های عظیم بشری نیز با همه تنوع و تفاوتشان، حاصل کار و تلاش بی امان و خستگی ناپذیر آدمیان است. بنابراین، کار را می توان از دو جنبه بررسی کرد: نخست، از جنبه شخصی و تأثیرهایی که بر روان و جسم فرد می گذارد و دیگر، از جنبه اجتماعی و اثرپذیری متقابل فرد و جامعه. کار ممکن است تأثیر مثبت یا منفی بر جسم و جان انسان بگذارد و می تواند به فرد منزلت اجتماعی ببخشد و توازن را میان فرد انسانی و جامعه برقرار سازد. اگرچه تنها کار و فعالیت جسمی مصداق انحصاری کار نیست و در مواردی کار فکری و طرح و برنامه و... نیز کار قلمداد شده و یا مهم تر از کار جسمانی به شمار می رود». (اسحاقی، ۱۳۸۶، ص ۲).

«از عوامل پویایی و موفقیت یک جامعه ی سالم و بانشاط، کار و فعالیت و کسب روزی حلال از خلال دسترنج مردم آن جامعه است. حضرات معصومین علیهم السلام نه تنها در گفتار بلکه در میدان عمل نیز الگو برای پیروان خویش هستند. امیر مؤمنان علی علیه السلام با کار خستگی ناپذیر و طاقت فرسا می خواستند جامعه اسلامی را از رکود، فقر، تنبلی و تن پروری که در اثر فاصله ی طبقاتی ایجاد شده بود، نجات دهند. پس اهمیت، ضرورت و جایگاه تلاش و کار، با توجه به سفارش های دین مبین اسلام و سلوک آن حضرت، صدچندان آشکار می شود. کار و تلاش زمینه ساز سعادت، نیکبختی و سلامت فرد و جامعه را تضمین می کند. در آموزه های اسلامی، تأکید فراوانی بر انجام کار و کسب روزی حلال شده است. کار به عنوان یک امر مثبت و مقدس برای دستیابی به زندگی شایسته و سالم شناخته شده است. همچنین ارزش و منزلت آدمی در گرو کار و کوشش او بستگی دارد. امام علی علیه السلام کارهایی مثل حفر چاه و قنات، کشت درخت، آباد کردن باغ ها و احیاناً کار به شرط مزد گرفتن ولو برای غیرمسلمان انجام می دادند. گاهی ایشان در باغ های مدینه برای بنی قریظه و بنی النضیر که یهودیان مدینه بودند، کار می کرد و مزد می گرفت و با آن پول زندگی می کرد». (مطهری، ۱۳۷۹، ص ۴۲۴).

بعضی ها هستند که کارهای خوب را در وسط راه رها می کنند و یا به خاطر شتاب و عجله در انجام کار و دیدن تعارض با کارهای دیگر و نیز انبوه کارها، راحت ترین راه ممکن را انتخاب می کنند و آن، ناقص و ناتمام گذاشتن کارهاست و یا به محکم کاری نمی پردازند بلکه با کار

سطحی نه عمقی و بنیادی تصور می‌کنند. می‌توانند به کارهای زیاد اقدام نمایند و درواقع حجم و کمیت کار را در نظر می‌گیرند. از سویی چون کارهای ژرف دیر به نتیجه و حاصل می‌رسد، سعی می‌کنند به کارهای زودبازده و کمتر از توان واقعی خودشان بپردازند. برعکس این گونه تلقی از کار، سیره حضرت معصومین علیهم‌السلام بر اتقان و کامل انجام دادن کار استوار بود. حضرت در فرازی از خطبه در نهج‌البلاغه می‌فرمایند: العمل العمل، ثم النهایه النهایه، و... (نهج‌البلاغه/خطبه ۱۷۶)؛ که تأکید بر عمل و سپس تأکید بر نهایت و تمامیت عمل شده است و امام صادق علیه‌السلام در زمینه محکم‌کاری و اتقان عمل می‌فرماید: لما مات ابراهیم ابن رسول الله (ص) رای النبی (ص) فی قبره خللاً فسواه بیده، ثم قال: اذا عمل احدکم عملاً فلیتقن (محمّدی ری شهری، ۱۳۷۷، ج ۱۵، ص ۱۴۳۷۳)؛ چون ابراهیم فرزند پیامبر خدا (ص) درگذشت، پیامبر در قبر او شکافی دید و آن را با دست پر و هموار کرد. سپس فرمود: هرگاه کسی از شما کاری کرد، محکم‌کاری کند. این مقاله تنها به بررسی جایگاه کار و تلاش در نگاه امام علی (ع) و با تکیه بر محتوای نهج‌البلاغه می‌پردازد.

مساله اصلی پژوهش حاضر این است: که کار و تلاش چه جایگاهی از دیدگاه امام علی (ع) دارد و حضرت در نهج‌البلاغه تا چه اندازه به این مهم پرداخته اند؟ هدف کلی این پژوهش: بررسی کردن جایگاه و ارزش کار و تلاش از دیدگاه و منظر امام علی (ع) می‌باشد.

روش تحقیق: برای انجام پژوهش حاضر با مطالعه دقیق منابع اصلی (قرآن کریم، نهج‌البلاغه و احادیث، روایت‌ها و...) بصورت کتابخانه‌ای و با تکیه اصلی بر روی نهج‌البلاغه مطالب اصلی و مهم جمع‌آوری گردید و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی نیز به بررسی و تفسیر مطالب مورد نظر پرداخته شد.

بخش اول: بررسی پیشینه تحقیق

با توجه به مطالعات و بررسی‌های انجام شده در زمینه سابقه این پژوهش باید خاطر نشان کرد که کتابها، مقالات و پایان‌نامه‌های بسیاری در موضوع کار و یا تلاش و تولید از دیدگاه‌های مختلفی در طی سالهای گذشته و اخیر نگاشته شده است. لیکن مهمترین تالیفاتی که با این پژوهش مرتبط بوده و نگارنده این مقاله نیز از آنها کمک جسته، به شرح ذیل می‌باشند: مجیدی و مقری (۱۳۹۳)

در پژوهشی به بررسی جایگاه کار و تقسیم کار در نهج البلاغه پرداخته‌اند که نتایج بیانگر آن است که آنچه در این گنجینه شگرف یافت می‌شود، حاکی از این است که کار و تقسیم کار دارای جایگاه والایی است و در استمرار، بقا و تعادل جامعه، و پویایی، شکوفایی و پیشرفت جوامع جهانی نقش مؤثری دارد. به علاوه، سعی شده است با بهره‌گیری از آموزه‌های نهج البلاغه و اندیشه‌های برخی متفکران، درباره تعریف و تبیین مفهوم کار، جایگاه کار، تقسیم کار، فواید و علل تقسیم کار، آثار تقسیم کار،...، توجه و بررسی همه‌جانبه انجام شود.

مصری (۱۳۹۳) در مقاله‌ای به بررسی تأثیر معنویت بر روی کار و وجدان کاری کارمندان از دیدگاه نهج البلاغه پرداخته است که نتایج بیانگر آن است که امام علی علیه السلام وجدان کاری را زینت انسان می‌داند و می‌فرماید: «الزینه بحسن الصواب لا بحسن الثياب؛ زینت و زیبایی انسان به راستی و درستی است نه به لباس نیکو». عمر بن یزید می‌گوید از حضرت امام صادق علیه السلام شنیدم که فرمود: «هنگامی که مؤمن کارش را به‌خوبی و درستی انجام دهد، خداوند ثواب آن کار را هفت صد برابر می‌کند...». البته بهره‌مندی از وجدان کاری، نشان‌دهنده عنایت الهی به بنده درستکار است، چنان که حضرت امیر علیه السلام نیز در تأیید این سخن می‌فرماید: «من آمده التوفیق احسن العمل؛ هر کس توفیق الهی مددکارش باشد، کار را به‌خوبی و درستی انجام می‌دهد».

شاکریان و طالب‌زاده (۱۳۹۳) در تحقیقی به بررسی کار و مدیریت آن از دیدگاه نهج البلاغه پرداخته‌اند که نتایج بیانگر آن است که حضرت علی علیه السلام ضمن دفاع از اصول و موازین دین مبین اسلام از کار و تلاش در مسیر احیا و آبادانی جامعه دریغ نکرد و مزارع و باغ‌های متعددی را احیا و آباد کرد. در مدت خلافت خویش نیز از کار غافل نگشت. در طول حیات خود اثری گران‌بها به نام نهج البلاغه را به یادگار گذاشت. در این اثر جاویدان بسیاری از آموزه‌های الهی، سیاسی، مذهبی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و... آمده است نیاز به کار از قرون باستان وجود داشته است و هرچه می‌گذارد، بر اهمیت آن افزوده می‌گردد. کار قسمت اعظم از زندگی انسان را در برمی‌گیرند کار مبتنی بر فعالیت فکری و بدنی است از نظر حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام بر پایه دو عامل آبادی و عمران زمین و پاداش عادلانه برای کار می‌توان جامعه‌ای سالم بنا نهاد. کار مجموعه عملیاتی که انسان با استفاده از مغز، دست‌ها، ابزار و ماشین‌ها برای استفاده‌ی عملی از ماده روی آن انجام می‌دهد و این اعمال نیز متقابلاً بر انسان اثر می‌گذارد و او را تغییر

می‌دهد.

بخش دوم: جنبه نوآوری این پژوهش

همانطور که از اسامی و موضوعات مقالات ذکر شده بر می‌آید، هر کدام از پژوهش‌های مذکور بصورت جداگانه در مورد کار و یا تولید از دیدگاه و منظر امام علی (ع) یا سیره نبوی پرداخته‌اند و به نوبه خود دارای ارزش علمی خاص هستند. در حالیکه نویسندگان در مقاله پیش رو سعی کرده است که پژوهشی جامع و مانع، شامل مهمترین ویژگی‌ها و مواردی که امیرالمؤمنین علی (ع) در نهج البلاغه در مورد ارزش و جایگاه کار و تلاش را به خوانندگان عرضه نماید. امید است که با اتکال به خداوند منان، مورد توجه خوانندگان گرامی و محبان اهل بیت عصمت و طهارت قرار گیرد.

بخش سوم: مفهوم‌شناسی تحقیق

الف: واژه کار: کار در لغت به معنای «عمل، فعل و کردار» آمده است، و در اصطلاح، آن چه از شخصی صادر گردد و خود را به آن مشغول سازد. که الفاظ دیگرش عمل، فعل و شغل است. لغت نامه دهخدا، ج ۴۰، ص ۱۰۷)

«از نظر لغوی کار به معنای فعل و عمل و کردار انسان است و در اصطلاح، کار فعالیتی است، نسبتاً دائمی که به تولید کالا یا خدمات می‌انجامد و به آن دستمزدی تعلق می‌گیرد. به عقیده‌ی بعضی از صاحب‌نظران، در تعریف کار، به نوع خاصی از کار توجه نشده است؛ بلکه کار در مفهوم عام سرچشمه‌ی انباشت ثروت و سرمایه و در نهایت، رشد مردم و نیز سرچشمه‌ی ثروت‌های منقول بوده و افزایش ثروت از کار و زحمت آنها ناشی می‌شود. فعالیت و کار به طور عمده از طریق هدف‌ها و ارزش محصولی که تولید شده معین می‌گردد؛ به عبارت دیگر کار زمینه را برای تولید و افزایش خدمات ایجاد می‌کند. به طور کلی کار عبارت است از: مجموعه عملیاتی که انسان با استفاده از مغز، دست‌ها، ابزار و ماشین‌ها برای استفاده‌ی عملی از ماده روی آن انجام می‌دهد و این اعمال نیز متقابلاً بر انسان اثر می‌گذارد و او را تغییر می‌دهد.» (مجیدی و مقری، ۱۳۹۳، ۱۰۱)

مراد از مفهوم کار در این پژوهش به تمامی فعالیت‌ها و تلاشی که یک شخص برای کسب روزی حلال و مخارج خانواده خود، انجام می‌دهد، اطلاق می‌گردد.

ب: واژه سیره: شهید مطهری می‌نویسد: «سیره در زبان عربی از ماده سیر» است. «سیر» یعنی حرکت،

رفتن، راه رفتن، «سیره» یعنی نوع راه رفتن، سیر یعنی رفتن، رفتار، ولی سیره یعنی نوع و سبک رفتار. آنچه مهم است شناخت سبک رفتار پیغمبر است. آنها که سیره نوشته اند رفتار پیغمبر را نوشته اند [و نه سبک و اسلوب پیغمبر در رفتار را] این کتابها که ما به نام سیره داریم؛ سیر است نه سیره... رفتار پیغمبر نوشته شده است، نه سبک پیغمبر در رفتار، نه اسلوب رفتار پیغمبر، نه متد پیغمبر. (مطهری، ۱۳۸۷: ۴۷) سیره به اصل رفتار و حالت اطلاق می گردد و حال اینکه "سبک" روش را بیان می کند. البته برخی هردو واژه "سبک و سیره" را به یک معنا به کار می برند، تصور می کنند که سیره نیز نوع روش و سبک می باشد، ولی این دو تفاوت دارند. به هر شکل در این تحقیق مراد از سیره علوی، گفتار و رفتار و سخنان امام علی (ع) می باشد.

بخش چهارم: تأکید بر کار و تلاش در سیره علوی

اگرچه مفهوم کار کردن و ساختن، در نهاد و فطرت آدمی ریشه دارد، و مورد توصیه عقل است، ولی باین حال، خداوند و انبیا و اولیای الهی برای تأکید بیشتر و غفلت زدایی از وجود انسانها، پیوسته انسانها را به کار و کوشش فراخوانده و تشویق کرده اند. از همین روست که قرآن می فرماید: «آدمی را جز حاصل کارش بهره ای نیست». بر اساس آنچه در قرآن، عهدین و کتابهای تاریخی آمده است، بیشتر پیامبران به کارهایی چون: کشاورزی، زره سازی، نجاری و تجارت و... اشتغال داشته اند. حضرت ابراهیم و اسماعیل «علیهم السلام» به دست خویش، خانه کعبه را بنا نهادند. حضرت نوح «علیه السلام» کشتی ساخت. حضرت موسی «علیه السلام» چوپانی کرد. حضرت عیسی «علیه السلام» طبابت می کرد، حضرت داوود «علیه السلام» زره می ساخت و حضرت محمد «صلی الله علیه و آله» به چوپانی و تجارت می پرداخت (اسحاقی، ۱۳۸۶، ص ۲).

در نهج البلاغه امام علی (ع) موضع روشنی نسبت به کار و تلاش وجود دارد و این امام همام، همواره انسان را به کار و تلاش تشویق کرده است (جعفری، ۱۳۸۹). حضرت علی علیه السلام در طول عمر خویش علاوه بر رسالت زمامداری و امامت به کارهای زراعت و باغبانی می پرداخت و درآمد آن را صرف فقرا و یتیمان و اقشار پایین جامعه می نمود. در مورد اهمیت و ارزش کار و تلاش می گوید: کشیدن سنگ های گران از قله های کوه، نزد من از منت دیگران کشیدن محبوب تر است. مردم به من می گویند: کار برای تو عیب است و حال آنکه عیب آن است که انسان دست سؤال نزد مردم دراز کند. در اندیشه و مرام امام علی علیه السلام کار از تقدس و احترام خاص

برخوردار است؛ به همین رو مقرر داشت که برتری بعضی از مردم بر برخی دیگر صرفاً بر اساس کار و فعالیت باشد؛ نه حسب و نسب موروثی و امتیازات قبیله‌ای و عشیره‌ای؛ چنان که گفت: پاداش هر کس در قبال هر کاری است که انجام می‌دهد. و در این باره چنان سخت گرفت که معروف شد، علی‌یاور هر کسی است که کار می‌کند و دشمن آن کسی است که به گدایی می‌پردازد (جرداق، ۱۳۷۶، ص ۲۳۵). علی علیه السلام می‌فرمایند: من قصر فی العمل ابتلی بالهمّ و... (نهج البلاغه/ حکمت ۱۲۷)؛ هر کس کوشش اندک نماید، به اندوه و افسردگی مبتلا خواهد شد.

بخش پنجم: کار و تلاش برای دنیا و آخرت

پیامبر اسلام «صلی الله علیه و آل» آنگاه که ویژگی‌های انسان مؤمن را برای حضرت علی «علیه السلام» توصیف می‌کند، با اشاره به وصف پرکاری می‌فرماید: «ای علی! پرکاری از صفات مؤمن است». همچنین آن حضرت می‌فرماید: «دوست دارم که شخص برای تأمین مخارج خود، از حرارت آفتاب آزار ببیند». امروزه جامعه شناسان نیز به اهمیت و ارزش کار توجه کرده و هر یک به نوعی آن را مورد تأیید و تأکید قرار داده‌اند. زیاده‌روی در کار باید توجه داشت که اسلام نمی‌خواهد انسان چنان غرق کار شود که زمینه‌های روحی، روانی، اخلاقی و اجتماعی خود را به فراموشی بسپارد. البته در اسلام بر فضیلت کار به خاطر آن گونه که پروتستانیسم می‌گوید، هیچ گونه تأکیدی وجود ندارد. در اسلام، کار در پرتو نیازهای انسان و ضرورت برقراری تعادل و آرامش در زندگی فردی و اجتماعی افراد یک فضیلت تلقی می‌شود. وظیفه کار کردن جهت تأمین نیازهای فرد و نیازهای خانواده همواره کنترل شده و با تأکید قرآن بر گذرا بودن زندگی و هشدار دادن نسبت به خطر حرص و آز و طمع کاری و اهمیت اجتناب ورزیدن از ثروت‌اندوزی، از افراط در آن جلوگیری شده است» (اسحاقی، ۱۳۸۶، ص ۲). امام علی (ع) نه تنها برای دنیا بلکه برای آخرت نیز به فعالیت و کار تأکید می‌فرمودند و در جمله معروفی از وی، عبارت «العمل العمل» بیان شده است. این عبارت در اصطلاح علوم بلاغی به معنای «اغراء» یعنی «تشویق کردن» است (جعفری، ۱۳۸۹). پس از رسول اسلام، امیرالمؤمنین علیه السلام از هر کس متواضع تر بود. در امور خانه به همسر خویش کمک می‌کرد و شخصاً به کار و تلاش در مزرعه می‌پرداخت. با کلنگ زمین را می‌کند و آن را شیار و آبیاری می‌کرد و بارهای هسته‌ی خرما را روی شانه می‌گذاشت و به صحرا می‌برد و بر زمین می‌فشاند و اگر یک‌دانه‌ای از آن بر زمین می‌افتاد، خم

می شد و آن را برمی داشت و می فرمود: امروز هسته است و فردا خرما (برقی قمی، بی تا، ص ۵۵).
 امام علی علیه السلام می فرماید: افضل العمل ما آرید به وجه الله (محمّدی ری شهری، ۱۳۷۹، ج ۱۵، ص ۱۴۳۱۴)؛ برترین کارها، کاری است که برای خدا باشد. پس با این کلام گهربار حضرت، کارهایی را که به منظور ریا، منت گذاشتن، تحقیر دیگران، چاپلوسی، بدعت و نفاق صورت می گیرد، چون به خاطر خداوند و خالصانه انجام نمی گیرد از تحت شمول این روایت به کنار می مانند. رسول گرامی اسلام (ص) در حدیثی می فرماید: احب الاعمال الی الله سرور (الذی) تدخله علی المومن، تطرد عنه جوعته أو تكشف عنه کربته (همان، ص ۱۴۳۳۱)؛ محبوب ترین کارها در پیشگاه خدا، شادی ای است که به مؤمن رسانی، گرسنگی اش را برطرف سازی و اندوهش را بزدایی با تاسی و تمسک نمودن به این روایت پُر مضمون، دیگر زدودن غم و اندوه از چهر مردم و شاد کردن آن ها نباید مورد غفلت و فراموش سپرده شود و نیز با احسان و انفاق و خدمت رسانی به مردم، جلوی گرسنگی و فقر ضعفاء گرفته می شود.

بخش ششم: تشویق به عمل

امیرالمؤمنین انسان را به استفاده از فرصت ها تشویق می کند و او را به مسیر «عمل» سوق می دهد، چون این دنیا محل عمل و جهان آخرت، محل حسابرسی است. امیرالمؤمنین می فرمود: انسان نباید چنان به دنیا بچسبد که گویی هیچ هدفی جز پرداختن به دنیا ندارد و همچنین نباید آن چنان تارک دنیا شود که تنها برای آخرت بکوشد و زندگی اش دچار اختلال شود. پس از جنگ جمل، هنگامی که امیرالمؤمنین وارد بصره شد، به عیادت یکی از دوستان خویش به نام «ربیع بن زیاد حارثی» رفت که از ناحیه چشم مجروح شده بود. امام هنگامی که به منزل وی مراجعه کرد، با خانه ای بسیار فراخ مواجه شد و پس از جویا شدن احوال ربیع، در پاسخ وی مبنی بر آرزو کردن مرگ فرمود: پس این خانه فراخ و وسیع را برای چه می خواهی؟ ربیع در پاسخ به امام فرمود: من چه باید بکنم؟ امام پاسخ داد: البته اگر در این خانه حقوق الهی پرداخت شود، به نیاز مستمندان رسیدگی شود و آن ها را میهمان این خانه کنی، اشکالی ندارد و می توانی در همین خانه به وظایف انسانی خود عمل کنی. ربیع به امام فرمود که ای امیرالمؤمنین! برادرم «عاصم» را دریاب که در گوشه ای نشسته و لباس ژنده و پشمینه پوشیده است و به دنیا نمی پردازد. امام با شنیدن این سخن برآشف و برادر وی را احضار کرد و وقتی احوال وی را مشاهده کرد، بر سرش فریاد زد: «ای

دشمن نفس خویش! تو کوچک‌تر از آن هستی که خداوند نعمتی به تو بدهد و از آن استفاده نکنی». در این هنگام، عاصم با تعجب به امام (ع) فرمود: ای امیرالمؤمنین! تو خود در خوراک و لباس از من نیز ساده‌تر هستی، پس چگونه مرا به پرداختن به دنیا امر می‌کنی؟ امام فرمود: اشتباه نکن، مسئولیت من، همگانی و عام است و باید خود را در حد پایین‌ترین شخص اجتماع قرار دهم تا مبادا فقر او باعث طغیان‌ش شود، اما تو مسئول خود و خانواده خویش هستی و باید برای فراهم کردن رفاه خود و خانواده‌ات بکوشی، ضمن اینکه به وظیفه دینی و اخروی خویش نیز باید رسیدگی کنی (جعفری، ۱۳۸۹).

در سیره امام علی «علیه‌السلام»، هم آن‌گونه که دانش و بینش و تقوا، ایمان، شجاعت، شهامت، مدیریت، دادگری، اخلاص و مدارا جایگاه خاصی دارند، کار و تلاش نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. علی «علیه‌السلام» کار کردن را از لوازم زهد و پرهیزکاری می‌شمارد. یکی از پژوهشگران در این مورد می‌نویسد: «... در عبادت، اخلاص بسیار نشان می‌داد و در کار حلال و حرام، دقتی به سرحد و سواس داشت و اگر هم گاه تهی‌دست نبود، باز از چیزی که آن را تفتن و تجمل می‌شمرد، اجتناب می‌کرد. حشمت خلافت، او را از تسلیم به حکم شرع مانع نمی‌شد». از دیدگاه امام علی «علیه‌السلام»، کار اگر مرزها و حدود ارزش‌های انسانی و الهی را محترم بشمارد، نه تنها مباح، بلکه لازم و نوعی عبادت است. و در این حالت است که کارگر، محبوب خدا خواهد بود. ایشان می‌فرماید: «همانا خداوند، اهل حرفه و پیشه امانت‌دار را دوست دارد» (اسحاقی، ۱۳۸۶، ص ۲).

بخش هفتم: اعتدال و تداوم در کار و تلاش

امام علی (ع) همواره امر به رعایت اعتدال می‌کرد و به کار کردن برای یک زندگی انسانی متعادل و متوسط در این جهان و غافل نشدن از وظایف اخروی اعتقاد داشت (جعفری، ۱۳۸۹). در این زمینه که چه عاملی باعث خستگی در محیط کار می‌شود و با چه راه‌کارهایی می‌توان خستگی را در محیط کار کاهش داد، علی علیه‌السلام می‌فرماید: قلیلٌ مدومٌ علیهِ خیرٌ من کثیرٍ مملولٍ منه؛ (نهج‌البلاغه/ حکمت ۴۴۴) کار اندک که به آن ادامه داده شود، بهتر از کار بسیار است که خستگی آورد (از کار زیاد و خستگی آور پرهیز کنید که نشاط و نوآوری را سلب می‌کند). باز می‌فرماید: دل‌ها همانند بدن‌ها، خسته و افسرده می‌شوند؛ پس برای آن‌ها لطایف حکمت‌آمیز و

جالب برگزینید (سازمان امور اداری و استخدامی کشور، ۱۳۷۵، ص ۵۵).

انسان همان طور که نیازمند فعالیت و تکاپو است. نیازمند آرامش روحی و روانی و توجه به حقوق و وظایف خویش در قبال خانواده نیز است. پس هر گونه بی اعتنایی سبب احساس کمبود محبت از سوی همسر و فرزندان، تربیت غلط و تک بعدی خواهد شد. پس وظیفه و مسئولیت انسان؛ همان کار مفید است و این عمل برکت الهی را در پی خواهد داشت. از سویی باید کاربر اساس توان و علاقه آدمی باشد و در اسلام حجم عمل و کمیت کار، ملاک برتری نیست، بلکه درست انجام دادن کار و کیفیت مهم است. حضرت علی علیه السلام در نامه ای به اسود بن قطبه، می نویسد: «من الحق عليك حفظ نفسك و الاحتساب على الرعيه بجهدك» [نهج البلاغه/ نامه ۵۹]؛ .. وظیفه توست که برای مردم به اندازه توانت کار کنی.

بسیاری از افراد فکر می کنند که کار خوب، آن کاری است که گنده و بزرگ باشد و به چشم همگان بیاید، از این رو ما شاهد هستیم که اغلب کارهایی که استمرار و پایداری نمی یابند و ابتر رها می گردند، همان فعالیت هایی هستند که با این فکر شروع شده اند. امیر مؤمنان علی علیه السلام در نهج البلاغه می فرماید: «قليل تدوم عليه ارجى من كثير مملول منه» [نهج البلاغه/ حکمت ۲۷۸]؛ کار اندکی که ادامه یابد، از کار بسیاری که از آن به ستوده آیی امیدوار کننده تر است. همچنین در روایت زیبایی رسول خدا (ص) نتایج استمرار و مداومت بر کار نیکو را این چنین بیان می فرماید: «اما المداومه على الخير فيتشعب منه: ترك الفواحش، و البعد من الطيش، و التجرع، اليقين، و حب النجاه، و طاعة الرحمن، و تعظيم البرهان، و اجتناب الشيطان، و الاجابه للعدل، و قول الحق فهذا ما اصاب العاقل بمداومه الخير» (محمدي ری شهر، ۱۳۷۷، ج ۱۵، ص ۱۴۳۰۶)؛ آنچه از مداومت بر کار نیک بر می خیزد، عبارت است از: ترک زشتی ها، دور شدن از سبک سری، بیرون آمدن از گناه، یقین، عشق به رهایی و رستگاری، فرمان بردن از خدای بخشنده، بزرگداشت برهان، کناره گیری از شیطان، پذیرش عدل و گفتار حق. این ها چیزی است که از پیگیری در کار نیک به خردمند می رسد. و در روایتی دیگر بر لزوم استمرار تا یک سال بر ادامه کارها تأکید شده است. افراد زیادی هستند در ابتدای کار با توجه به انگیزه و انرژی فراوان شروع و استارت خوبی دارند اما در طول زمان، با خستگی طبیعی و یا حضور و ظهور موانع و برخورد با کاستی ها و اشتباه و برخوردهای غلط و یا نامطلوب، افت انگیزه و ضعف اراده، [منجر] به ناتمامی عملشان

می‌انجامد (صفایی حائری، ۱۳۸۶، ص ۱۷۹).

تقسیم کار میان افراد جامعه، به هر میزان که با استعدادهای فطری و تکوینی آنان هماهنگ و متناسب باشد، ثمره و بهره‌های بیشتری را عاید جامعه خواهد نمود. انتخاب و واگذاری کارها باید بر اساس روحیات، جنسیت، علایق و شایستگی‌ها باشد. نکته دیگر اینکه کارها برحسب عدالت، توان افراد و بدون تحکم باید تقسیم شود. در منطق اسلام تقسیم کارها در خانواده، نه بر پای زن‌سالاری و نه بر پای مردسالاری استوار است. بلکه دربرگیرنده عدالت و در سایه‌سار ایثار و صمیمیت است. در زندگی مشترک علی (ع) و حضرت فاطمه علیها السلام که کامل‌ترین اسوه در مسائل خانوادگی هستند، این نکته کاملاً رعایت شده است. تدبیر کارهای منزل بر عهده حضرت زهرا (س) و تدبیر امور بیرون منزل، بر دوش علی (ع). حضرت فاطمه (س) در همین زمینه می‌فرمایند: فلا يعلم ما داخلنی من السرور الا الله باکفائی رسول الله تحمل رقاب الرجال؛ جز خدا کسی نمی‌داند که از این تقسیم کار تا چه اندازه مسرور و خوشحال شدم؛ چرا که رسول خدا مرا از انجام کارهایی که مربوط به مردان است، بازداشت (مجلسی، ۱۹۸۳م، ج ۴۳، ص ۸۱).

ایشان در مرحله اسوه سازی از حیث کار و تلاش می‌فرماید: اگر بخواهی، می‌توانی، داوود که درود خدا بر او باد دارنده نی‌ها و خواننده بهشتیان را دیگر الگوی خویش سازی، کسی که باهنر دستان خویش از لیف خرما زنبیل می‌بافت و از هم‌نشینان خود می‌پرسید: فروش این‌ها را مدامتان بر عهده می‌گیرید؟ و آنگاه از بهای دسترنج خویش، به خوردن قرصی نان جوین بسنده می‌کرد. امام درباره جنبه روان‌شناختی کار فرموده است: از دست دادن فرصت‌ها موجب غصه و افسردگی است. آنکه از کار و تلاش کوتاهی ورزد، به اندوه و غم دچار می‌آید. آن حضرت به‌عنوان اسوه و الگوی عملی، هیچ‌گاه فرصت‌ها را از دست نمی‌داد و به بهترین صورت ممکن، از اوقات عمر گران‌بهایش در راه رضایت الهی بهره می‌گرفت. در این باره آمده است که هرگاه از کار جهاد فارغ می‌شد و آسوده‌خاطر می‌گشت، به آموزش مردم و قضاوت در میان آنان مشغول می‌شد. هرگاه از این کار هم فارغ می‌شد، در باغی که داشت، سرگرم کار می‌شد و در همان حال، به یاد خدا و در حال ذکر بود. بنابراین، امام علی «علیه السلام» کار را جوهر ایمان می‌شمرد و بر اصالت کار تأکید فراوان داشت. ایشان کار را در جهات متفاوت در زندگی شغلی خویش به کار می‌بست و در مشاغل گوناگون حضور فعال داشت (اسحاقی، ۱۳۸۶، ص ۲).

بخش هشتم: ملاک های کار و تلاش

در راستای پاسخ به سؤال دوم پژوهش می توان بیان داشت که یکی از ملاک ها و معیارهای حضرت علی علیه السلام پیرامون کار و انتخاب شغل آگاهی داشتن و شناخت لازم به کار است؛ زیرا کار توأم با آگاهی در مسیر زندگی و ترقی افراد نقش مؤثر دارد؛ چنان که ایشان می فرماید:

فَإِنَّ الْعَامِلَ بَغِيرِ عِلْمٍ كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ طَرِيقٍ فَلَا يُزِيدُهُ بَعْدَهُ عَنِ الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ إِلَّا بَعْدًا مِنْ حَاجَتِهِ وَ الْعَامِلَ بِالْعِلْمِ كَالسَّائِرِ عَلَى الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ؛ (نهج البلاغه، ۶/۱۵۴) عمل کننده بدون آگاهی چون رونده ای است که بیراهه می رود. پس هر چه شتاب کند، از هدفش دورتر می شود و عمل کننده از روی آگاهی، چون رونده ای بر راه راست است.

هم چنین علی علیه السلام می فرماید:

إِذَا ارْتَأَيْتَ فَاغْعَلْ؛ (شیخ الاسلامی، بی تا، ج ۲، ص ۱۰۴۳)، هرگاه نظر و تأمل کردی، عمل کن (یعنی در هر کاری نخست باید فکر کرد؛ آنگاه انجام داد).

از نظر علی علیه السلام اخلاص از ملاک ها و معیارهای دیگر در کارها و فعالیت ها است. علی علیه السلام فرمود:

خَيْرُ الْعَمَلِ مَا صَحِبَهُ الْإِخْلَاصُ؛ (همان، ص ۱۰۴۶) بهترین عمل آن است که با اخلاص همراه باشد. باز می فرماید:

صَلَاحُ الْعَمَلِ بِصَلَاحِ النِّيَّةِ؛ (همان، ص ۱۰۴۸) صلاح و درستی عمل به خالص بودن نیت است.

از این سخنان چنین استنباط می شود که اخلاص در عمل یکی از شرایط مهم در زندگی انسان ها به ویژه در زمینه ی کار و فعالیت است؛ زیرا عمل خالص علاوه بر نفع شخصی و مادی برای افراد، دارای منافع اخروی است؛ هم چنین در اصلاح و گرایش مردم و جامعه به سوی کمال و سعادت دنیوی و اخروی نقش ارزنده دارد.

برای اینکه دچار وازدگی و گرفتار غرور کاذب نشویم. برای اینکه رو به تکاثر و تجمیع منافع نیاوریم و متنی بر سر بندگان خدا نگذاشته باشیم، باید کارها و تلاش هایمان را با کار دوستانمان، رقیبانمان و دشمنانمان بسنجیم. آن هایی که در جبهه باطل روز و شب نمی شناسند و هرروز با ثمره کارهایشان جوانانمان را از دست ما می گیرند. آن هایی که توجیه و بهانه جویی در کارشان نیست. آن هایی که میزان کار مفیدشان بیشتر از ادعاهای ماست. از منظر دیگر در آموزه های دینی بر مسئله

نیت بسیار تأکید شده است. چنانکه نیت، شالوده و اساس کار است (امام علی علیه السلام: النیه اساس العمل) (آمدی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۴۰) و در روایت دیگری حضرت می‌فرماید: قدر الرجل علی قدر همته و عمله علی قدر نیته (همان، ص ۶۷۴۳)؛ قدر و ارزش هر کس به اندازه همت اوست و عملش به قدر نیت او. پس یکی از ملاک‌ها و معیارهای سنجش کارها و اعمال به نیت شخص کننده کار بستگی دارد؛ یعنی هر میزان که نیت شخص خالص‌تر و والا تر باشد به همان مقدار ارزش و پاداش او نزد خداوند فرونی خواهد یافت، از سویی دیگر از راه‌های محک سنجش کار، توانایی و سعی خود انسان است و آیه شریفه به آن رهنمون می‌دارد که وان لیس للانسان الا ما سعی (نجم/۳۹).

در دیدگاه اسلام ملاک اصلی کار انسان‌هاست و حسب و نسب آن‌ها در ارزش کرده آن‌ها هیچ‌گونه تأثیری نباید داشته باشد بلکه تنها چیزی که ملاک و معیار برتری افراد است در درجه اول تقوی و در ثانی کار و عمل و رنج دست آن‌هاست. لذا از نظر امیرالمؤمنین علیه السلام یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های انسان مو من پرکاری است آن حضرت در توضیح این مطلب می‌فرماید: «این حقیقت را مسلم بدانید که مو من هر بام تا شام به خویشتن خود با بدبینی می‌نگرد و همواره فزون‌تر می‌طلبد، پس شما نیز چنان پیش‌تازان و رهروان گذشته باشید، که با دنیا چنان مسافری خیمه به دوش برخورد می‌کردند و بدین سال منزل به منزل پس پشتش می‌افکندند، بی‌آنکه به منازل بین راه وابستگی بیابند.» و نیز در اوصاف متقین می‌فرماید: «به هیچ وجه از کارهای اندک خویش خشنود نمی‌شوند، کار بسیار خویش را نیز زیاد نمی‌شمارند. بدین سان همواره نسبت به نفس خویش بدبین و از کارنامه خود نگران‌اند.» پس انسان مو من نه تنها اهل شعار نیست بلکه کار زیاد خود را کم می‌بیند و از کار زیاد خود راضی نیست. درحالی که خیل زیادی از آدمیان که ادعای اسلام هم دارند شعار و حرف و حتی عملشان از عمل و کارشان کمتر است و این مشی علی علیه السلام نیست بلکه آن حضرت معتقدند عمل باید بیش از سخن و شعار و حتی علم باشد و تازمانی که بین علم و کار تقارن پدید نیاید مطلوب نخواهد بود. در این باب فرمود: «العلم مقرون بالعمل فهن علم عمل، و العلم یهتف بالعمل، فان اجابه و الا ارتحل عنه، دانش را با کردار پیوندی تنگاتنگ است؛ پس هر آنکه چیزی آموخت باید به کارش گیرد؛ چه دانش، کردار را فرامی‌خواند و اگر پاسخی نیابد می‌کوچد» (قنبری، ۱۳۸۶).

بخش نهم: فواید کار و تلاش

بر اساس سؤال سوم پژوهش می‌توان بیان داشت که امام علی «علیه‌السلام» در کنار کارهایی چون تعلیم و تعلم، قضاوت و حضور در میدان جنگ، به کارهای اقتصادی نیز اهمیت می‌داد و یک کشاورز نمونه بود. در احیای زمین‌ها می‌کوشید و دیگران را نیز به کاشتن بذرهای و درخت‌ها تشویق می‌کرد. در روایتی آمده است مردی در نزد حضرت علی «علیه‌السلام» یک «وَسَقِ» خرما دید، پرسید: مقصود از گردآوری این همه هسته خرما چیست؟ فرمود: همه آن‌ها به اذن الهی درخت خرما خواهند شد. راوی می‌گوید که امام آن هسته‌ها را کاشت و نخلستانی پدید آمد و آن را وقف کرد. همچنین درزمینهٔ حفر قنات و استخراج آب که در سرزمین سوزان عربستان حکم کیمیا را داشت، بسیار فعال بود. هم‌اکنون در راه مدینه به مکه، منطقه‌ای به نام «آبار علی» است که آن حضرت در آنجا چاه زده بود.

امام صادق «علیه‌السلام» می‌فرماید: پیامبر اکرم «صلی‌الله علیه و آله» زمینی از انفال را در اختیار علی «علیه‌السلام» گذاشت. او در آنجا قناتی حفر کرد که آب همچون گردن شتر فواره می‌زد. فردی به آن حضرت به جهت توفیق این خدمت بشارت داد. حضرت فرمود: این قنات وقف زائران خانه خدا و رهگذرانی است که از اینجا می‌گذرند. کسی حق فروش آب آن را ندارد و فرزندانم هرگز آن را به میراث نمی‌برند (اسحاقی، ۱۳۸۶، ص ۲).

الف. یکی از آثار مهم کار جلوگیری از انجام گناه است. کار علاوه بر اینکه انرژی ذخیره شده در وجود آدمی را تنظیم می‌نماید و مانع از شعله‌ور شدن و جوشش و انفجار شهوت می‌شود، از سویی مانع از تمرکز ذهن به فکر نمودن به کژی‌ها و خیالات شیطانی می‌گردد.

ب. یکی از خواص و فواید کار آزمودن خود است. انسان با کار، خود را کشف می‌کند، و خود را کشف کردن بهترین کشف است. در اثر کار، انسان به استعدادهای نهفته خود پی می‌برد و به خود اعتماد پیدا می‌کند و در نتیجه حس احترام ذات در او بیدار و زنده می‌شود و در نتیجه‌ی بیداری این حس، گرد کارهای پست و زشت نمی‌رود (مطهری، ۱۳۸۱، ج ۶، ص ۴۴۸).

ج. انسان در اثر کار احترام اجتماعی و حیثیت پیدا می‌کند، مورد تحقیر واقع نمی‌شود و احساس حقارت که منشأ عوارض ناراحت‌کننده روحی زیادی است در او پیدا نمی‌شود و در اجتماع احساس شکست نمی‌کند (همان).

د. از جمله آثار کار این است که به قلب انسان خضوع و خشوع می‌دهد، یعنی جلوی قساوت قلب را می‌گیرد. بیکاری قساوت قلب می‌آورد. در مجموع، کار در عین اینکه معلول فکر و روح و خیال و دل و جسم آدمی است، سازند خیال، سازند عقل و فکر، سازند دل و قلب و به‌طور کلی سازنده و تربیت‌کننده انسان است (مطهری، ۱۳۷۹، ص ۴۲۳).

نتیجه‌گیری

حضرت علی علیه‌السلام ضمن دفاع از اصول و موازین دین مبین اسلام از کار و تلاش در مسیر احیا و آبادانی جامعه دریغ نکرد و مزارع و باغ‌های متعددی را احیا و آباد کرد. در مدت خلافت خویش نیز از کار غافل نگشت. در طول حیات خود اثری گران‌بها به نام «نهج‌البلاغه» را به یادگار گذاشت. در این اثر جاویدان بسیاری از آموزه‌های الهی، سیاسی، مذهبی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و... آمده است. حضرت علی «علیه‌السلام» با تشویق افراد جامعه به کار و تلاش می‌فرماید: هرگز شمارا به عملی دعوت نکردم مگر اینکه خود در آن کار پیش‌قدم بوده‌ام. ایشان به کارهای رایج آن زمان می‌پرداخت و با اینکه مسئولیت‌های سنگین‌تری همچون حکومت جامعه اسلامی را به عهده داشت، در زمینه^۱ کشورداری، عدالت اجتماعی، قانون‌گرایی، زهد و تقوا و دین‌داری، سرآمد خاص و عام بود. در زمینه^۲ فعالیت‌های اقتصادی نیز یادگارهای ارزنده‌ای از خود به خاطره تاریخ به ودیعه نهاده است (اسحاقی، ۱۳۸۶، ص ۲). بر این مبنا مشاهده گردید که حضرت علی (ع) برای کار و تلاش سفارش زیادی فرموده‌اند و در این زمینه مراتب و شرایط خاصی را وضع کرده‌اند و لزوم دستیابی سعادت در جامعه مسلمین را کار و تلاش و رعایت اعتدال در این زمینه دانسته‌اند. ایشان هرگونه افراط و تفریط را در این زمینه نهی کرده و از گوشه‌نشینی در خانه و دست کشیدن از کار و تلاش و همچنین تلاش و کوشش بیش از توان خویش نهی فرموده‌اند. حضرت بیشترین و پرثمرترین کار را، تلاش برای خدا و در راه دین و مسلمین می‌داند و تشویق فراوانی به آن نموده‌اند و کار و تلاش را در راستای دنیا و دین دانسته‌اند... بر اساس آنچه در زمینه کار و تلاش از منظر نهج‌البلاغه و حضرت علی (ع) صورت پذیرفت می‌توان بیان داشت:

۱- در اندیشه و سیره‌ی حضرت علی علیه‌السلام کار و تلاش از مباحث مهم محسوب می‌شود. یکی از حقوق اولیه‌ی مردم آن است که همه حق‌دارند، شاغل باشند و در برابر کار و کوشش خود مزد و پاداش مناسب دریافت کنند؛

۲- حضرت علی علیه‌السلام در طول عمر خویش علاوه بر حمایت از اسلام و امامت به کارهای زراعت و باغبانی می‌پرداخت و درآمد آن را صرف امور مسلمانان به‌ویژه محرومان و یتیمان می‌کرد؛

۳- یکی از وجوه تمایز و برتری برخی انسان‌ها بر بعضی دیگر، کار و تلاش است؛ زیرا کارها آثار دنیوی و اخروی به همراه دارد؛

۴- ملاک‌ها و معیارهای مهم در انتخاب شغل و کار عبارت‌اند از: کار توأم با آگاهی (آگاهی و شناخت نسبت به کار)، اخلاص در کارها (هدف‌دار بودن)؛

۵- کارهای شایسته دارای این ویژگی‌هاست: نزدیک سازی انسان به سوی حق و خداوند، منطبق بودن با موازین الهی و اسلامی، مضر نبودن برای جامعه، منجر نشدن کار به آسیب و انحراف فردی و اجتماعی، انجام دادن کار باهدف صلاح و آبادانی جامعه، حلال بودن کار از نظر شرع؛

۶- تداوم بیکاری و کم‌کاری به سستی و تنبلی افراد جامعه می‌انجامد و پیامدهای سوء آن افزایش فقر و تهیدستی است.

منابع و مآخذ

قرآن کریم، نهج البلاغه و بعد

- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، (۱۳۸۵ق)، دعائم الاسلام، قم، موسسه آل البيت، چاپ دوم.
- ابوحنیفه، نعمان بن محمد (۱۳۷۸)، دعائم الاسلام، تهران، چاپ ششم، جلد دوم، ص ۵۸۳، بی تا.
- اسحاقی، حسین (۱۳۸۶)، کار و تلاش در سیره امام علی «علیه السلام»، شمیم یاس؛ آذر، شماره ۵۷.
- باباخانیاه، اعظم، (۱۳۹۲)، «بایسته های فرهنگ کار مطلوب از منظر امیرالمومنین علی (ع)»، مجله حدیث و اندیشه، شماره ۱۵.
- برقی قمی، سید علی اکبر (بی تا)، جلوه ی حق در سیرت مولای متقیان امیر مؤمنان علی بن ابی طالب علیه السلام، تهران، انتشارات حافظ.
- تاج الدین، ژاله، (۱۳۸۰) «جایگاه کار در سیره امیرالمومنین علی (ع)»، مجله معرفت شماره ۴۷.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۳۶۶)، غررالحکم و دررالحکم، قم: انتشارات محمد علی انصاری، بی تا..
- توانایی فرد، حسن (۱۳۷۴)، مقدمه ای بر علم اقتصاد، تهران، کانون نشر و پژوهش های اسلامی، جلد اول.
- توسلی، غلام عباس، (۱۳۸۱)، جامعه شناسی کار و شغل، تهران، انتشارات سمت، چاپ پنجم.
- جرداق، جر (۱۳۷۶)، امام علی علیه السلام صدای عدالت انسانی، ج ۱، ترجمه ی سید هادی خسروشاهی، قم، نشر خرم، چ ۳.
- حر عاملی، محمد بن حسین بن علی، (۱۴۰۱ق)، وسائل الشیعه، تصحیح عبدالرحیم ربانی شیرازی، المکتبه الاسلامیه. چاپ نهم.
- حریری، محمد یوسف، (۱۳۶۲)، اسلام و نظام اقتصادی، تهران، انتشارات امیر.

- خمینی، روح الله، (۱۳۷۵)، توضیح المسائل، تهران، انتشارات ایران، چاپ سوم.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۳۶)، لغت نامه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- شاکریان، علیرضا و محمد طالب زاده (۱۳۹۳)، کار و مدیریت آن از دیدگاه نهج البلاغه، مجموعه مقالات اولین اجلاس ملی روانشناسی و علوم تربیتی.
- شریف رضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴)، نهج البلاغه، تحقیق فیض الاسلام، قم، انتشارات هجرت، چاپ اول.
- شیخ حر عاملی، محمد بن قاسم، (۱۴۰۹)، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، موسسه آل بیت، قم: چاپ اول.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۷) تهذیب الاحکام، تحقیق حسن الموسوی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴)، امالی، قم، دارالثقافه، چاپ اول.
- فلاح، محمد هادی، (۱۳۸۹)، کار و تلاش از نگاه اندیشمندان اسلامی، قم، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، انتشارات زلال کوثر، چاپ اول.
- قنبری، بخش علی (۱۳۸۶)، وجدان کاری در نهج البلاغه، سازمان تبلیغات اسلامی.
- کریمی، مصطفی، (۱۳۹۳)، «کار و تولید در سیره امام علی (ع)»، مجله فرهنگ پژوهش، شماره ۱۹.
- الکلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۴۰۷)، کافی، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۴)، بحار الانوار، بیروت، موسسه انتشارات وفا، سوم.
- مجلسی، محمد باقر (۱۹۸۳م)، بحار الانوار، تحقیق محمد باقر بهبودی، ج ۴۶ موسسه الوفاء، بیروت.
- مجیدی، حسن و فاطمه مقری (۱۳۹۳)، جایگاه کار و تقسیم کار در نهج البلاغه، دو فصلنامه پژوهشنامه علوی، دوره ۵، شماره ۱۰، زمستان.
- مجیدی، حسن، (۱۳۹۳)، «در نهج البلاغه جایگاه کار و تقسیم کار»، مجله پژوهش نامه علوی، شماره دوم.

- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۷)، میزان الحکمه، ج ۱۵، قم: دارالحديث.
- المحمودی، محمد باقر، نهج السعادة، فی مستدرک نهج البلاغه، الجزء الرابع، مؤسسه المضامين الفكری، بیروت، ۱۹۶۸ میلادی.
- مریدی و نوروزی، سیاوش و علیرضا، (۱۳۷۳)، «فرهنگ اقتصادی. پیشبرد و نگاه»، صفحه ۲۹۵.
- مصری، فخری (۱۳۹۳)، بررسی تأثیر معنویت بر روی کار و وجدان کاری کارمندان از دیدگاه نهج البلاغه، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی علوم تربیتی و روان‌شناسی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۱)، یادداشت‌های استاد مطهری؛ انتشارات صدرا، ج ۶، چاپ اول، آبان.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۹)، تعلیم و تربیت در اسلام؛ انتشارات صدرا. چاپ سی و پنجم، تیر.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۲)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران، انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۲)، سیری در نهج البلاغه، تهران، انتشارات صدرا، چاپ دوم.
- مفید، محمد بن محمد (۱۳۸۰)، الارشاد للمفید. تهران: اسلامیه، جلد اول، چاپ اول.
- موسایی، میثم، (۱۳۸۳)، «اصول کلی حاکم بر تولید، از دیدگاه امام علی (ع)»، مجله اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶.
- نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل: قم، موسسه آل بیت، چاپ اول.
- نهج البلاغه (۱۳۷۹)، ترجمه‌ی محمد دشتی، قم، انتشارات مشرقین، چ ۵.
- ورام، مسعود بن عیسی، (۱۳۷۶)، تنبيه الخواطر و نزهه النواظر المعروف بمجموعه ورام، چاپ علی اصغر حامد، تهران، ۱۳۷۶.